

Het verhaal van
**De kerk van
van Nispen**

Tongerlohuys/Historisch Informatiepunt Roosendaal

Nispen Flitst! De kerken van Nispen belicht.

2007

In 2007 vierde Nispen het 850-jarige bestaan van de parochie en het 1050-jarige bestaan van de plaats. Nispen heeft daarmee van alle plaatsen in de gemeente Roosendaal de oudste rechten. De eerste vermelding van Nispen dateert uit 1157, toen in een oorkonde de schenking van diverse goederen in 'Nisipa' door Arnulf de Brabander aan de abdij van Tongerlo werd bevestigd. Het dorp Nispen bestond op dat moment al langer en bezat reeds een kerk. Naar die oude kerk is in 2014 een archeologisch onderzoek verricht. De huidige kerk in Nispen dateert uit de jaren 1930-1931; de kerktoren zelfs uit het jaar 1958. Over beide kerken en hun inrichting gaat deze brochure. Tevens komt de voor Nispen kenmerkende Donatusverering aan de orde.

1930

Een geschiedenis van de parochie

1822

Dat Nispen het centrum vormde van een parochie, lag waarschijnlijk aan de centrale ligging van het dorp in een beekdal tussen Kalmthout en Roosendaal. Hier was al heel vroeg de abdij van Tongerlo (in Westerlo nabij Herentals) actief dankzij een schenking aan de Norbertijnen van een allodium, dat is een goed waar geen recht van anderen op rust, door Arnulf de Brabander. De zoon van Arnulf, Arnulf II, schonk tweederde van de tienden binnen de parochiegrenzen van Nispen en het huidige Klein-Zundert evenals het patronaatsrecht van beide parochiekerken aan de abdij. Dit patronaatsrecht, het recht om de pastoor aan te stellen, wijst erop dat al eerder een parochie bestond. Tot aan 1822 zou de abdij van Tongerlo de pastoor van Nispen leveren. Tienden zijn belasting oorspronkelijk bestaande uit tien procent van de opbrengst (van de oogst). De bedoeling was om zo de armenzorg te financieren, in het levensonderhoud van de priesters te voorzien en om de kerkgebouwen te onderhouden.

Kerkplein, 1992 (foto gemeente Roosendaal, collectie West-Brabants Archief)

De oude kerk van Nispen

1362

De oudst bekende pastoor, heer Hendrik, werd in 1288 genoemd. In ieder geval woonden de pastoors vanaf 1362 in de altijd bestaande Oude Pastorij te Essen. Over het kerkgebouw in de eerste eeuwen is dankzij de opgravingen in 2014 meer bekend. Daaruit bleek dat mogelijk al in de elfde of twaalfde eeuw op deze plaats een gebouw stond, waarschijnlijk een houten kerk. In een latere bouwfase was sprake van een bakstenen zaalkerk van 22 meter lengte en twaalf meter breedte met een versmalde altaarruimte van iets meer dan zeven meter breed. Op grond van het formaat van de bakstenen wordt uitgegaan van een bouw in de eerste helft van de veertiende eeuw. Later in die eeuw werd de altaarruimte vervangen door een polygonaal koor. De zaalkerk werd weer later omgebouwd tot een driebeukige kruiskerk. Mogelijke was dat in 1427, omdat het in de kerk aanwezige Maria-altaar in 1427 'nieuw' werd genoemd. Het is mogelijk dat de turfhandel in de regio van invloed was op het stichten van een altaar in de Nispense kerk in 1459 ter ere van de heilige Nicolaas, hij is namelijk de patroon van de kooplieden en schippers. In datzelfde jaar werd er ook een altaar gesticht ter ere van Sint Antonius met zijn varken. Hij is patroon van de landbouwers. Er werd ook een perceel naast de kerk in gebruik genomen als parkeerplaats voor wagens bij kerkelijke plechtigheden zoals uitvaarten zoals uitvaarten en huwelijken.

1427

1459

Nispen vormde een van de oudste parochies in westelijk Brabant. Bovendien was Nispen in de Middeleeuwen een zeer uitgestrekte parochie. De parochie omvatte toen in ieder geval het grondgebied van de voormalige gemeente Roosendaal en Nispen, maar ook Kalmthout, Essen en oostelijk Huijbergen. Bij elkaar een gebied van zo'n 17.000 hectare. Mettertijd zouden Roosendaal, Kalmthout en Essen zich afscheiden van de moederparochie. Twee gehuchten van Kalmthout, Achterbroek en Nieuwmoer, kregen een eigen kapel, maar verwierven pas in de negentiende eeuw de status van een eigen parochie.

Na 1648 ontstond een bijzondere situatie, doordat midden door de parochie een staatsgrens kwam te lopen. Dit gaf aanleiding tot veel geschillen, maar schiep ook mogelijkheden voor de gelovigen. Per 1 juni 2001 hield de parochie H. Maria Hemelvaart te Nispen op te bestaan door de fusie met parochie De Ark uit Roosendaal. Een geloofsgemeenschap is nog altijd actief te Nispen.

1648

Uitsnede uit kaart Essen en Kalmthout, 1743
(Algemeen Rijksarchief Brussel)

Essenseweg gezien naar de kerk, 1935 (Uitgave Verhoeven, collectie West-Brabants Archief)

Kerk uit het zuiden gezien, 1791 (tekening H. Tavenier, collectie West-Brabants Archief)

Het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog in 1568 had ook voor de parochie Nispen de nodige gevolgen. In het verslag van de deken over de parochie in 1587 werd vermeld dat er in Nispen en Kalmthout niets was dat een oponthoud verdiende, zowel door het afbranden van de plaats als de braakliggende grond. Pas in 1593 kon voor het eerst weer een pastoor daadwerkelijk functioneren. De kerk werd in brand gestoken en de parochianen bouwden een noodkapel met wat planken tussen de zwartgeblakerde muren van de kerk. Deze kapel werd echter na verloop van tijd even bouwvallig als de kerk zelf.

Oude pastorie van Nispen, 1914 (Uitgave W. v.d. Sommen, collectie West-Brabants Archief)

Door de abt van Tongerlo werd in februari 1604 aan de kerkmeesters verzocht om een bestek op te maken van de meest dringende herstelwerkzaamheden. In het antwoord werd door de kerkmeesters aangegeven dat zelfs de pastoor van mening was dat "de kercke onnutter ende onbequamer is dan eenigen coestal ofte schaepskoye" en dat de parochianen van mening zijn dat "als dattet onder de linde boomen bequamer soude zijn ons den dienste der missen aldaar onder te doene." Tussen 1613 en 1618 werd een nieuwe kerk gebouwd, die in de jaren daarna steeds verder verfraaid werd. Uit die periode stamt ook de orgelbalustrade, die nu in Erfgoedcentrum Tongerlohuys te bewonderen is.

In 1648 werd de kerk in gebruik genomen door de protestanten als uitvloeisel van de Vrede van Munster, net zoals dat in de rest van het Generaliteitsland (Noord-)Brabant gebeurde. Een deel van het gebouw deed zelfs dienst als woning voor de predikant. De pastoor bleef gewoon in Essen wonen en het parochieleven kon min of meer doorgaan dankzij

1568

1593

1604

1618

1648

1944

1959

1798

1910

de bouw van een andere kerk voor de katholieken pal aan de grens. Bij de bevrijding in 1944 werd dit laatste gebouw vernietigd; restanten van het interieur zijn te vinden in het Gerard Meeusenmuseum op de zolder van het gemeentehuis aan het Heuvelplein te Essen. Op de locatie van de vernietigde grenskerk werd in 1959 een douanekantoor gebouwd, dat later nog dienst deed als vestiging voor het OCMW (Openbare Centra voor Maatschappelijk Welzijn) kantoor van Essen.

In 1798 kregen de Nispense katholieken een gedeelte van hun oude kerk terug. Kort daarop werd Essen een zelfstandige parochie. Uiteindelijk verwierven de katholieken in 1828 het volledige eigendom van de kerk. Dertig jaar lang preekten dus zowel dominee als pastoor in het gebouw. In de loop van de negentiende eeuw werd de kerk diverse malen hersteld en verfraaid. In 1910 werd overwogen de gehele kerk te restaureren. Architect Jos Cuypers maakte daarvoor plannen, maar allicht kwam daar vanwege de kosten (geschat op 35.000 gulden) niets van.

Kerktoeren O.L.V. Hemelvaartkerk, 1996 (foto A.J.M. Mol, collectie West-Brabants Archief)

De nieuwe kerk van Nispen

Een bouwkundig onderzoek op het einde van de jaren twintig maakte duidelijk dat de bestaande kerk bouwvallig was. Uiteindelijk viel de keuze niet op restauratie, maar op nieuwbouw. Verschillende kranten besteedden aandacht aan de voorgenomen nieuw te bouwen kerk. In de Nieuwe Rotterdamse Courant van 19 april stond een artikel waarin ophef gemaakt werd, omdat er volgens de krant teveel oude kerken werden afgebroken: "Slechts weinig fantasie heeft men nodig, om rondom dit oude kerkgebouw eeuwen vol levendige geschiedenis op te roepen. Gelukkig zal de toren gespaard blijven", berichtte de krant. Even verderop staat ook waarom de beslissing uiteindelijk toch genomen werd:

"Het kerkgebouw eischte vooral in de laatste jaren zooveel aan onderhoudskosten dat het kerkbestuur deze op den duur niet wilde blijven bestrijden. De bisschop van Breda eischt echter sinds lang het bouwen van een nieuwe kerk. De tegenwoordige pastoor van Spaandonck, had daar evenwel weinig trek in en om het grote kerkgebouw en om de

Verwoeste kerk, november 1944 (foto's Rijksdienst voor Monumentenzorg, collectie West-Brabants Archief)

Verwoeste kerk, oktober 1944 (foto Imperial War Museum, collectie West-Brabants Archief)

kosten van het opnieuw bouwen. Ook de parochieanen waren niet erg voor, omdat zij aan hun historisch gebouw zeer gehecht waren. Op den duur en door den drang van hooger af is het er toch van gekomen".

Het bericht dat de kerk gesloopt zou worden, was zelfs de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ter ore gekomen. Hij schreef een brief naar de Rijkscommissie voor Monumentenzorg met daarin de vraag of het gewenst was als hij pogingen zou ondernemen om de kerk te behouden. Gezien het standpunt van de bisschop zag de commissie daar weinig heil in. Tijdens de laatste mis blikte in een emotionele preek pastoor Van Spaandonck terug op de geschiedenis van het gebouw waarin zoveel parochieanen gelukkige en droevige momenten hadden meegemaakt. Volgens dagblad De Grondwet maakten de woorden van de pastoor "blijkbaar diepen indruk op de gelovigen, die in devote stilte het gesprokene volgden en onder wie er velen waren die de tranen niet konden bedwingen".

1861

De nieuwe kerk was een ontwerp van architect J.Th.J.(Jos) Cuypers (1861-1949), die als architect enigszins in de schaduw stond van zijn vader, de veel bekendere Pierre Cuypers (1827-1921). Deze realiseerde naast de bouw van het Centraal Station en het Rijksmuseum te Amsterdam meer dan vijftig kerken. Maar ook Jos Cuypers was op dit laatste gebied zeer actief. In de regio zijn van hem bijvoorbeeld bekend de St.Gummaruskerk te Steenberg, de St. Quirinuskerk te Halsteren en het Franciscanessenklooster Mariadal te Roosendaal (in samenwerking met F.B. Sturm). Ook was hij in de jaren 1929-1930 betrokken bij de verbouwing van het pand Markt 54 te Roosendaal, toen eigendom van de familie Van Gilse-van Loon. In Nispen bouwde Jos Cuypers naast de kerk nog een Vredeskapel en de huidige pastorie.

1929

1931

De toren van de oude kerk bleef overigens gehandhaafd en werd gerestaureerd. Op 22 april 1931 werd de kerk met veel ceremonieel door bisschop Hopmans ingewijd. In 1937 kreeg pastoor van Spaandonck ter gelegenheid van zijn vijftigjarige priesterschap de beschildering boven het priesterkoor in de kerk geschonken. Volgens de overlevering zouden verschillende Nispenaren hiervoor model gestaan hebben, naast architect Jos Cuypers en de pastoor zelf.

1940

Een kleine tien jaar later, tijdens de oorlog, liep de kerk schade op tijdens twee bombardementen. Bij deze bombardementen in mei 1940 sneuvelden vooral veel glas-in-loodramen en sloegen er gaten in het

dak. Op 23 oktober 1944 werd de oude kerktoren door de Duitsers vernield. De toren werd opgeblazen om zo de doorgang voor de vijand te belemmeren, dit in de aanloop naar de bevrijding. Pastoor Hon. Fassaert schreef een half jaar later:

“De toren is totaal verwoest door de Duitsers met geschut en vooral door dynamietladingen. Ook de pastorie was grotendeels verwoest, niet minder echter door de anderhaljarige bezetting der Deutsche grens- en andere militairen”.

Hoewel de schade aan de pastorie meeviel, besloot het kerkbestuur toch een nieuwe pastorie te bouwen. De verwoeste toren werd pas in 1958 vervangen. De 46,5 meter hoge toren werd gebouwd op de bestaande fundering naar het ontwerp van de Roosendaalse architect J. Elst. De torenspits werd met de hoogste kraan van Nederland geplaatst. Met name het plaatsen van het kruis op de spits gebeurde heel sensationeel, namelijk met een helikopter.

De Nispense kerkmeubelen

Zowel van het interieur als van de voorwerpen uit de oude kerk is niet heel veel bewaard gebleven. Een aantal van deze voorwerpen is nog eigendom van de parochie. Delen van het interieur van de oude kerk waren een tijdlang te vinden in Museum Tongerlohuys: de communiebank en het orgelfront. De eikenhouten communiebank is ruim vier meter breed en één meter hoog. De staande wand telt vier identieke panelen, gedecoreerd met fraai gestoken motieven van druiventrossen en acanthusbladeren. Druiventrossen verwijzen naar de eucharistie, ze verwijzen naar de wijn en daarmee naar het bloed van Christus. De panelen worden aan weerszijden afgesloten door pilasters waarop een getande kroonlijst rust. Daarboven bevindt zich de gladde onbewerkte bovenrand. Waarschijnlijk is de bank afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden en dateert hij uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Toen in 1930 de oude kerk van Nispen werd vervangen door een nieuw gebouw, was er geen plaats meer voor het oude interieur. De communiebank verhuisde in 1934 naar het museum, die hem in bruikleen gaf ter plaatsing in de raadzaal. Na een aantal omzwervingen kreeg het museum de kerkbank in 1976 weer terug.

1944

1930

1662

1958

1634

2006

2016

1930

1976

Ook het orgel werd in 1930 uit de parochiekerk van Nispen verwijderd. Dit orgel was oorspronkelijk geplaatst op een zanggalerij boven de centrale ingang van de kerk. De tribune werd afgesloten door een renaissancestisch koorhek aan weerszijden van het orgel. Op de afsluiting van het zangkoor staat het jaartal 1634, op de bekroning van de orgelkast prijkt de datering 1662. Het is echter vrijwel zeker dat zowel het orgel als het koorhek in Nispen werden hergebruikt. Rond 1630 werd voor de parochiekerk van Nispen allerlei kerkmeubilair en liturgische voorwerpen gekocht in 's-Hertogenbosch. Het kerkbestuur maakte net als een aantal omliggende West-Brabantse parochies gebruik van het feit dat na de Staatse verovering van 's-Hertogenbosch in 1629 de meeste liturgische voorwerpen daar overbodig waren geworden.

Het orgel kostte destijds 250 gulden en werd per schip naar Roosendaal vervoerd. Het hekwerk is niet meer helemaal compleet en werd vermoedelijk hersteld en bij de ingebruikname van het jaartal voorzien. Het orgel werd op de tribune geplaatst en vermoedelijk enkele decennia later van de huidige bekroning voorzien. Het jaartal 1662 verwijst daarnaar. Het hekwerk dat vanaf 1634 dienst deed als balustrade van de zangtribune werd driehonderd jaar later naar het Raadhuis van Roosendaal overgebracht. In 2006 verhuisde het naar het museum. Van het orgel is slechts een fragment bewaard gebleven, te weinig om nog van de klanken te kunnen genieten, maar ruim voldoende om een beeld te krijgen van het oorspronkelijke instrument. De hoge middentoren wordt door twee langere, vlakke velden geflankeerd. Oorspronkelijk was naast de vlakke velden aan weerszijden nog een iets lager, licht gebogen pijpenveldje aanwezig. Een dergelijk type is vermoedelijk uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstig. In 1999 zijn de overgebleven orgelpijpen gerestaureerd en teruggeplaatst in het front. In 2016 zijn de communiebank, tribune en het orgel teruggekeerd naar de kerk in Nispen.

Koorbalustrade van het oksaal van de oude kerk, 1989 (foto J. Koenen, collectie West-Brabants Archief)

De Donatusverering te Nispen

De Kerk kent verschillende heiligen die de naam Donatus dragen. De Donatus die in Nispen vereerd wordt, is de beschermheilige tegen het onweer, vroeger een grote bedreiging. Er zijn verschillende verklaringen waarom hij tot beschermheilige wordt aangeropen tegen de bliksem. De eerste verklaring berust op de legende over zijn leven, de tweede op een gebeurtenis tijdens de translatie van zijn relieken van Euskirchen naar Münstereifel.

Rond 1578 stootte men in een put aan de Via Salaria te Rome op een onderaardse kapel. Hierin bevonden zich veel beenderen van oud-christelijke martelaren. In het kader van de katholieke contrareformatie werden deze over de toenmalig bekende wereld verspreid. Tijdens de translatie of verplaatsing van deze relieken vond een voorval plaats dat de feitelijke aanleiding vormde voor de verspreiding van de verering van Donatus.

Op 30 juni 1652 kwamen de relieken van Donatus in Münstereifel aan. Op deze dag vond ook de eerstesteenlegging van het nieuwe college plaats. De relieken werden in de kerk van het nabijgelegen Weingärten gelegd, anderhalf uur gaans van Münstereifel. Van daaruit zouden ze op plechtige wijze naar Münstereifel gebracht worden. De Jezuiet Jacobus Heerde zou de processie begeleiden. Gedurende de heilige mis, die hij voorafgaand aan deze processie celebreeerde, brak een hevige onweer uit. Toen hij op het einde van de heilige mis de zegen gaf, werd hij door bliksem getroffen en raakte hij zwaargewond. Toch lukte het hem om de weg van Euskirchen naar Münstereifel af te leggen.

Acht dagen later was hij genezen, naar eigen zeggen door het dagelijks nuttigen van melk en 'corael' aangeraakt aan de relieken aan de relieken van Donatus. Door deze gebeurtenis werd Donatus de beschermheilige tegen onweer.

Naast Nispen wordt Donatus in deze omgeving vereerd in Langeweg en Sluiskil. In Langeweg en Sluiskil bevonden zich Capucijnkloosters, maar in Nispen is er geen enkele connectie met deze kloosterorde. De aanleiding tot de Donatusverering gaf in 1830 Pastoor M. Luijckx,

de eerste pastoor van de parochie die niet afkomstig was van de abdij van Tongerlo. Hij wist verschillende relieken te bemachtigen, die nu nog steeds in de kerk aanwezig zijn.

Op 3 maart 1830 verleende de Congregatie van de Aflaten de pastoor van Nispen toestemming om de relieken van Donatus te laten vereren. Aan deze verering was door Pius VIII een volle aflaat verbonden. De apostolische vicaris van Breda, J. van Hooydonk, stond op 21 juli 1830 toe dat deze aflaten verdiend konden worden. Om deze aflaat te verkrijgen, moest men in de periode vanaf de eerste vespers van het feest van Donatus (5 juli) tot en met het einde van het octaaf van dit feest (14 juli) in de kerk van Nispen biechten, bidden voor de intenties van de paus en te communie gaan. Dit werd op de volgende wijze gedaan: vanaf 6 juli werd de relik vanaf 6.00 uur in de ochtend uitgesteld.

Dagelijks werd er tijdens het octaaf een heilige mis opgedragen en om 3.00 uur in de namiddag vond er een lof plaats. Daarnaast werd elke eerste zondag van de maand de relik ter verering getoond. Een krantenbericht uit De Grondwet van 9 juli 1931 geeft een indicatie over de drukte tijdens het octaaf. Na het plechtig lof op zondag waren er op straat verschillende kramen opgesteld waar men snoep en snuisterijen kon kopen. Volgens dit bericht was de omzet van cafés en winkels zelfs hoger dan op een gewone kermisdag. Dit krantenbericht meldt echter ook dat deze goede oude tijd allang voorbij is, wat een aanwijzing vormt voor het gegeven dat in de jaren dertig het hoogtepunt van de verering al voorbij was. Aangetekend moet worden dat dit bericht spreekt over een noeven ter ere van Donatus. Ook tijdens de Tweede Wereldoorlog hield de verering van Donatus stand. In De Grondwet van 1942 wordt melding gemaakt van een grote toeloop van gelovigen.

In de kerk zijn twee beelden van de H. Donatus aanwezig. Onder de toren staat een beeld uit 1924, dat volgens het opschrift gemaakt is door Bruno Gerrits uit Antwerpen. Het beeld is afkomstig uit de voormalige jongensschool in de Dorpsstraat die tot de eigendommen van de pastorie behoorde. Vanuit de oude kerk werd een ander beeld overgebracht dat nu op het St. Donatusaltaar staat. In de vroegere pastorie was een glas-in-loodraam aanwezig van de heilige en in 1950 schonken de parochianen de kerk een nieuwe klok, die werd toegewijd aan Donatus.

1830

1578

1931

1652

1942

1830

1950

Bronnen

Van het archief van de parochie Nispen zijn slechts fragmenten bewaard gebleven. Het grootste deel daarvan berust inmiddels bij het West-Brabants Archief. Enkele andere onderdelen berusten in het gemeentearchief te Essen(B). Informatie kan ook gevonden worden in de abdij van Tongerlo (B), het Nationaal Archief in Den Haag (met name het archief van de Nassause Domeinraad, 1581-1811, toegangscode 1.08.11) en het archief van de architecten Pierre en Jos Cuypers in het Nederlands Architectuurinstituut te Rotterdam.

Voor de strijd over eigendom van de doop-, trouw- en begraafboeken zie A.J.P.M. Nieuwlaat, "Armszalige redeneringen en luide klachten". De Nispense parochieregisters te Essen, Jaarboek 'De Ghulden Roos', 54 (1994), 17-35. Wat verdere literatuur aangaat, zie allereerst Jaarboek 10 (2002) van de Heemkundekring de Heerlijkheid Nispen, dat een groot aantal aspecten van kerk en parochie belicht en dat verwijzingen naar verdere literatuur bevat. Verder vallen nog met name te noemen:

C.M.A.J. Uijdewilligen, 'De kerk Heilige Maria Hemelvaart te Nispen. Een historisch overzicht over de periode 1931-2006', Jaarboek van de Heemkundekring de Heerlijkheid Nispen 14 (2006), 77-101.

L. Vercammen, 'Parochies in het verleden', in L.J.P. van Gastel e.a. (Eds.), Grenzeloos Geheugen. Aspecten van de geschiedenis van Roosendaal, Essen en Kalmthout (Roosendaal 2000), 24-42.

M. Vermunt, 'Archeologisch onderzoek naar de kerk van Nispen', Jaarboek De Ghulden Roos 76 (2016), 57-74.

*Beeld van de H. Donatus in de vroegere kerk, c. 1925
(collectie Heemkundekring de Heerlijkheid Nispen)*

Colofon

Erfgoedcentrum Tongerlohuys, 2021.

Samenstelling

Marjolijn Schuurbijs (2007) met aanvulling door Joss Hopstaken

Opmaak

Sterke Zaak

Copyright

2021. Alle rechten voorbehouden aan de uitgever (Erfgoedcentrum Tongerlohuys). Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt, in welke vorm en op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Tongerlohuys

Het verhaal van Roosendaal

Tongerlohuys / Historisch Informatiepunt Roosendaal

Roosendaal